

שני שירים על מאורעות השבתאות בתימן

שיר שבתאי לר' שלום שבזי ושיר על גזרות העטרות
לר' סעדיה ד'מרמרי

יוסף טובי

הפרשה, שהסעירה בשעתה את יהודי תימן ואת השלטון המוסלמי שם, תחילתה בפעילות המשיחית בתימן בעקבות השמועות על שבתאי צבי (תכ"ז/1667), וסופה בגזרת גלות מוזע (תל"ט/1679). פרשה זו עלתה בכתביהם של בעלי רשומות מחכמי תימן היהודים, ונידונה אף במחקר החדש; אך רק לאחרונה התברר הקשר בין ראשיתה לאחריתה, בעיקר על סמך מקורות ערביים מתימן, שנחשפו בעשור האחרון.¹ עם זאת, עדיין מצויים מקורות נוספים בכתביידי, וכן מקורות ידועים נוספים, שטרם מוצו ולא נוצלו דים לבירור הפרשה.

1 ראה: טובי, עיונים, עמ' 82-150; סדן. אגב, סדן כותב (עמ' 119, הערה 14) כי 'כמקובל, בטעות' אני קובע את מועד 'גזרת העטרות' לאחר פעולתו של סלימאן אלג'מל. איני יודע על סמך מה כתב דבר זה, שאין לו כל ראייה מדבריי בספרי (עיונים, עמ' 101 ואילך). עוד טען סדן, כי כאחד מפרסומי אני מכנה את בעל הקולופון, המספר על פרשת 'גזרת העטרות', כרבי סעדיה הלוי; ובספרי (עיונים) — כמחבר אנונימי, ועוד ש'ברמיזותיו בכמה מקומות אחרים בספר שכח לתאם ולמחוק את אשר גרס בתחילה: סעדיה הלוי. כשהוא מפנה לספרי, עיונים, עמ' 114-117. אף כאן אין בסיס לדבריו: ראשית, איני משתמש בשום מקום בספרי במלים 'מחבר אנונימי', אלא תמיד בשמו של הכותב, סעדיה הלוי, ועל כך נאמר 'עיתי ספרא ונחזי'. שנית, בעמודים אלה (114-117) איני מזכיר כלל את הקולופון של סעדיה הלוי, אלא בעמ' 117 בלבד, כהקדמה לקולופון עצמו, ומיד בעמ' 118 מצוין שמו של הכותב במפורש, בידי עצמו. נראה שסדן ייחס את המשפט בראש עמ' 114 'דבריו של יהודי תימני אלמוני, שהוסיף דברים לקולופון של תכלאל בכתביידי', כאילו הם מכוונים לקולופון של סעדיה הלוי, ואין הדבר כן; אלו הם שני מקורות שונים — זה של סעדיה הלוי בת אג' שברשותי, וזה בתכלאל שבכתיב הספרים הלאומי. בעמ' 114 במאמרו, הערה 5, עוסק סדן בשאלת הקשר בין גזרת העטרות לבין גלות מוזע, ועל הניתוק שחוקרים מסוימים עושים בין שניהם. מכותלי דבריו משתמע לכאורה, כי קשר זה מתברר רק ממחקרו הוא בתעודה הערבית של אבן נאצר, ובהתייחסו למחקרי על מאורעות השבתאות בתימן, הוא כותב: 'ובצדק רומז (הדגשה שלי, י"ט) לכך בספרו: טובי, עיונים, עמ' 110-111'. ואולם סדן לא נתן דעתו לכך, כי קשר זה הוא אחת המסקנות הברורות ביותר שהעליתי בדיוני בנושא זה, וכפי שכתבתי במפורש במחקרי האמור: 'מן המקורות הערביים עולה אם כן בבירור, שגירוש מוזע לא היה אלא השיא במסכת תלאותיהם של יהודי תימן, ותוצאה ישירה ממאורעות הפעילות המשיחית ב'1667' (עמ' 113).

א. שיר שבתאי לר' שלום שבזי

בניגוד לשפע הספרות השבתאית המצויה בקהילות ישראל השונות, מועטה ביותר ספרות זו בתימן. למעשה, אין בידינו שום חיבור שבתאי של ממש, שנכתב בידי אחד מחכמי תימן. גם הספר 'גיא חזיון', שפירסם ג' שלום,² אינו חיבור שניתן להגדירו כחיבור העוסק בתורת השבתאות, ואין בו אלא דיונים מסוימים בנושא התגלותו של שבתי צבי כמשיח וכתופעה המשיחית בתימן עצמה.³ לאחרונה אף נתגלה כתב-יד, שהוא ככל הנראה המהדורא קמא של החיבור, שאין לו כל נגיעה לשבתאות — וממנו יש ללמוד, כי במהדורא בתרא של החיבור נוספו רק אותם דיונים משיחיים.⁴ וכבר הבעתי דעתי, כי הפעילות המשיחית בתימן בשנת 1667, אף שהושפעה ללא כל ספק מן הפעילות השבתאית בארצות אחרות, יש לראות בה תנועה בעלת גוון מקומי, כחוליה בשרשרת ארוכה של התפרצויות משיחיות בקרב יהדות תימן.⁵

מלבד 'גיא חזיון', לא נודע לנו עד עתה על שום יצירה משל חכמי תימן המזכירה את שמו של שבתי צבי. לעומת זאת, נזכר שמו של נביאו, נתן העזתי, בשיר 'בחלום לילה חלמתי' לרבי שלום שבזי,⁶ כפי שהוא נזכר גם ב'גיא חזיון'.⁷ בכך הורכע הוויכוח לגבי הצטרפותו של שבזי לחסידי שבתי צבי, עובדה היסטורית שלא היתה נוחה לחכמי תימן והם השתדלו להעלימה.⁸ והנה מצאתי בדיוואן כתב-יד, המצוי ברשות מכובדי ר' יחיא כהן,⁹ שיר יפהפה לר' שלום שבזי, שלא נודע עד עתה לחוקרים. בשיר זה לראשונה איזכור מפורש לא רק של נתן העזתי, אלא גם של שבתי צבי עצמו, דבר שיש בו להסיר למעלה מכל ספק, כי שבזי אכן האמין באמונה שלמה — לפחות בשלב מסוים בחייו — כי שבתי צבי הוא המשיח המיועד, וכי יצלח בידו להקים את מלכות ישראל השלישית. נוסח השיר בשלמותו, כפי שיובא להלן, יהא בו בוודאי כדי ללמדנו על עוצמת האמונה של שבזי בשבתי צבי, ואולם מן הראוי לציין בייחוד את דבריו האוהדים והחיוביים — עד כדי התבטאות אינטימית — כלפי המשיח ונביאו: 'אהובי החמוד נתן' (טור 37); 'שבה שבתי צבי וצלח, עלי מלכותך/ נבזבו לידיד תשלח, לבכי עמך' (טור 55). וכבר הראיתי, כי גם לאחר האכזבה מן הציפייה המשיחית לשנת תכ"ז, לא איכד שבזי את אמונתו בגילוי

- 2 ראה: שלום, גיא חזיון.
- 3 ראה: טובי, עיונים, עמ' 92-101.
- 4 כתב-היד מצוי בידי אדם פרטי בניו-יורק, ותצלומו שמור עמדי.
- 5 ראה: טובי, עיונים, עמ' 115.
- 6 שתי העתקות בלבד מצאתי לשיר: האחת — כמעט שלמה — בכתב-יד מכוון כן-צבי 3274, והשנייה — חסרה ברובה — בכתב-יד הרב יוסף קאפח, ירושלים. על-פי שני כתב-היד, אלו, פירסמתי את השיר בספרי — ראה: טובי, עיונים, עמ' 130-134. השיר נפרסם על-פי כתב-היד הראשון גם בידי רצהבי.
- 7 ראה: טובי, עיונים, עמ' 97, הערה 53.
- 8 ראה: טובי, עיונים, עמ' 116.
- 9 תודתי נתונה לו מקרב לב על נכונותו להעמיד את הדיוואן לרשותי לעיון, למחקר ולפרסום.

המשיח, וייחס את כשלונה של התנועה המשיחית בתימן בשנת תכ"ז לחטאם של היהודים — ולא לשקריות המשיח, שהיה אמור להתגלות באותה שנה.¹⁰ אין כל ספק בייחוס השיר למשורר הדגול, שכן חתם שמו בראשי חרוזותיו 'משתא אלשבזי', וחזר ופירש את שמו בחרוזה האחרונה של השיר: 'ואסמי (ושמי) סין אלף לאם ומים' (סאלם, הוא שלום) [...] 'ולד (בן) יוסף' (הוא שם אביו). חתימות אלו שכוחות ביותר בשירי שבזי.¹¹

השיר כתוב במיטב סגנונו של שבזי, הן מצד מבנהו ומשקלו, הן מצד לשונות אופייניים שבו, כגון הפתיחה 'מסאן פי [...]'.¹² בשיר הארוך עשר חרוזות, ובכל אחת מהן תשעה טורים, סך הכל תשעים טור. מבנה החרוזה הוא המוושח התימני האופייני, דהיינו המוושח הכפול, ששבזי הפליא לעצב בו את שיריו, יותר מכל משורר יהודי אחר בתימן.¹³ השיר שקול במשקל התנועות הארוכות והקצרות, הרגיל בשירת תימן; בטורים הארוכים: מופעלים מופעלים, מופעלים פעולים; ובטורים הקצרים: מופעלים מופעלים. לעתים קרובות יש סטייה מן המשקל בצלעית השניה של הטורים הארוכים ובטורים הקצרים. לשון השיר עיקרה עברית, אך היא משולבת לשונות ערביים רבים. שלא כרגיל, אין חרוזות עבריות בפני עצמן וחרוזות ערביות בפני עצמן, אלא שתי הלשונות מעורבות באותן החרוזות, מחמת התרגשותו המרובה של המשורר בשעת הכתיבה, שמנעה ממנו לכוון ולסדר את השימוש בשתי הלשונות; לשונות אלה היו שגורות בפיו, והוא היטיב לבטא בהן את רגשותיו ורעיונותיו.

יש להניח שהשיר נכתב קודם שהגיעה לתימן הידיעה על התאסלמותו של שבת צבי, בט"ז אלול תכ"ו (16 בספטמבר 1666).¹⁴ עם זאת, מאחר שלא נודע מתי הגיעה הידיעה לתימן, ובשל משך הפעילות המשיחית בתימן — לפחות עד לפסח תכ"ז — אין בידינו אלא לקבוע, שהשיר נכתב בשנת התכ"ו או במחציתה הראשונה של תכ"ז. לדעתי, שיר זה והשיר 'בחלום לילה חלמתי' אינם היחידים מבין שירי שבזי העוסקים בשבת צבי ובמשיחיותו, שכן המשורר הפורה נהג לעסוק בכל נושא מרכזי בהגותו ובחייו בשירים רבים. כך למשל שבזי, חזר ומעלה כרבים משיריו, את עניין גזרת העטרות.¹⁵ משום כך נראה לי כי בשיר לא נודע אחר שלו, המצוי בדיוואן האמור והפותח במלים 'בניסן יום מנוסה יהא לנושעים', שבזי רומז לאמונה שהילכה בתימן בשנת תכ"ז, שלפיה בליל הפסח באותה שנה יתגלה המשיח;¹⁶ אלא שאין שבזי

10 ראה: טובי, עיונים, עמ' 113-115.

11 למשל מפתח החתימות — ראה: סרייטובי, עמ' 227-228.

12 על מבנה שיריו של שבזי ומשקליהם — ראה: סרייטובי, עמ' 22-23, 229-231.

13 על מבנה זה — ראה: צמח.

14 על המרת דתו של שבת צבי לאסלאם, ועל התגובה הקשה של חסידיו ומאמיניו, שלא יכלו לקבל את הדבר כפשוטו — ראה: שלום, שבת, עמ' 567 ואילך.

15 ראה: טובי, עיונים, עמ' 125-138.

16 ראה: טובי, עיונים, עמ' 142.

מזכיר בו לא את שכתי צבי ולא את נתן העוזתי, אולי מחמת שכבר נודע לו על התאסלמות המשיח.¹⁷ על כל פנים, מעתיקי דיוואנים מאוחרים נקטו דרך של צנזורה טבעית, ונמנעו מלהעתיק את שיריו השבתאיים של שבזי; וכך אלה לא יימצאו אלא בכתבי־יד קדומים יחסית כלומר מן המחצית הראשונה של המאה ה־18, הוא זמנו המשוער של כתב־היד שבו נעתק השיר 'מסאן פי רצ'א רבי'. ואף שבזי עצמו, בכתב־היד המאוחר של כמה משיריו שבהעתקתו, לא כלל את השירים השבתאיים, ככל הנראה מחמת חוסר הנוחות שבדבר, אף שהעתיק שירים שעניינם גזרת העטרות וגזרות אחרות של השלטון המוסלמי בתימן על היהודים.¹⁸

להלן אפוא נוסח השיר, על־פי כתב־היד היחיד הידוע לנו, בלוויית פירוש קצר הדרוש להבנת השיר. הניקוד מובא על־פי המצוי בכתב־היד שלפנינו, המנוקד באופן מלא ומדויק בניקוד העליון, השכיח בדיוואנים העתיקים בתימן. ניקוד כתב־היד שמר היטב על משקל השיר ועל מסורתם הלשונית של יהודי תימן, כגון בהגיית שם העצם הפרטי 'שבת' בשי"ן חרוקה ובבי"ת רפויה.

אחרת — סימן משתא אלשבזי

עלי שעבה תג'לא	מסאן פי רצ'א רבי
באחסאנן ופצ'לא	אנאר שרקי נגרבי
ואועדני בקולא	בג'אהה אלתטף בי
עלי מא פאן קבלא	ונורה חאט קרבי
שריף אלדין ארסל לי	
ד'פי אלנפס נאלעקלי	
נינפי פאעל אלג'הלי	
חסודותי מג'לה	חמוד נפשי נגם לבי
שאלותי 'מלא:	בכל שחרי וערבי

5

פירוש השיר ותרגום טוריו הערביים

- כותרת: סימן משתא אלשבזי — בכתב־היד בטעות: סימן אלשבזי משתא.
- 7-1 תרגום: ערב ברצון אלוהי, אשר נגלה על עמו / האיר מזרח ומערב, בטוב וחסד / ביקרו חנני, במאמר הבטיחני / וזהרו אפף בקרבתי, כפי שהיה מלפנים / אציל הדת שלח לי / זך הנפש והשכל / ויסלק את עושה (המעשים) הנבערים.
- 1 מסאן — פתיחה מקובלת בעשרות שירים מתימן, והמכוון לכך שהערב נמשך אל תוך הלילה הארוך במסיבת רעים ובשירה. וזהרו וכו' — וזהר האל הנוכחי מאיר את החושך, הצרות והרדיפות, שהיו מנת חלקה של הקהילה.
- 3 אציל הדת — המשיח המצופה, והוא שכתי צבי.
- 7 עושה וכו' — המוסלמים הנבערים.
- 8 חמוד וכו' — המשיח. לסודותי — את סודות התורה, על־פי תפישת המקובלים.

17 שיר זה עומד לראות אור במקום אחר.

18 דאה: סרי־טובי, עמ' 10-12.

10	שׁוּפְתָיו נֶאֱנִי יוֹשֵׁב וְלִבִּי מַעֲשֵׂיו חוֹשֵׁב וְסוּד תּוֹרָה בְּחֶן קוֹשֵׁב וְשִׁמְחָתִי וְסֵר עֲצָבִי	בְּחִימָן נִבְהֵלִי וְדוֹרֵשׁ פּוֹעֲלִי וְשִׁכְלִי צוֹהֲלִי בְּכִירָן שְׂאֵמְלֵא
15	בְּלֵג שׁוֹקִי אֵלַי אֶלְקָדְסִי נְרִית אֶלְמֶלֶךְ פִּי חֲסִי תִּהְיֵא נֶאֱזַהֵי אֶלְכְּרִסִּי	וְעוֹדֵד דֵּל מְחֵלָה תְּרִימִינִי וְתִדְלָה:
20	תִּמְכְּנִי יָדִיד נִפְשִׁי וְלִנְנִי לְהֵר קֹדֵשִׁי וְשֵׁם חֲלָקִי בְּקוֹ שְׁשִׁי וְדִשְׁנָתִי בְּטוֹב חֲלָבִי	בְּפוֹרִים לְעֵלוֹת בְּרוּמֵי מַעֲלוֹת וְרִפְאָ מַחְלוֹת וְנִפְלָ צֵר כְּעֵלָה
25	וְרַעֲיָה שְׁמָחָה עִם דוֹד וְשַׁחַו מִמְּזָרֵי אֲשֹׁדוֹד וְשָׁב צְפוֹר שְׁהוּא בּוֹדֵד	וְעוֹדֵד דֵּל מְחֵלָה תְּרִימִינִי וְתִדְלָה:
	וְסֹרַעְפִּי בְּתוֹךְ קֶרְבִּי וְתוֹחִיד אֲסַמְהוֹ חֲסָבִי	שְׁכַר לֵלָה תַעֲלֵא אֶכִּירָן תִּסֵּם קִבְלֵא:
	אֶהוּבִי כֶךְ אֲנִי מוֹדָה וְאֶעֱזוֹב הוֹן וְגַם שְׂדָה	וְאֶרְוִץ עִמָּךְ וְאֶבּוֹא אֶצְלָךְ
10	שׁוּפְתָיו — רֵאִיתִיו, אֵת הַמְּשִׁיחַ, בְּעֵינֵי רוּחִי. נִבְהֵלִי — הִירֹד אֵינָה צוֹרֵן תַּחֲבִירִי, אֵלֵא תוֹסַפֵּת לְצוֹרֵךְ הַמְּשַׁקֵּל וְהַחֲרוּז, כְּמִקְוֵב בְּשִׁירַת תִּימָן, וְכֵן בְּשֵׁנֵי הַטּוֹרִים הַסְּמוּכִים.	
16-13	תְּרַגּוּם: בְּטוֹבָה מִקְפֵּת / גָּאָה חֲשָׁקִי אֶל הַמְּקַדֵּשׁ / וְחִזִּיתִי אֵת הַמְּלֻכּוֹת בַּחוּשִׁי / נִתְכּוֹנֵן וְשִׁגְשָׁג הַכֶּסֶּ.	
17	דוּדִי — הַמְּשִׁיחַ. דֵּל מַחֲלָה — הַמְּשׁוֹרֵר וְעַם יִשְׂרָאֵל כּוֹלּוֹ.	
18	יָדִיד חֲרָבִי — כִּינּוּי לַמְּשִׁיחַ, עַל שׁוּם שֶׁהוּא אוֹחֵז כִּימִינוֹ אֵת חֲרֹב יִשְׂרָאֵל וְנִלְחַם לְמַעַנָּם.	
19	שְׂמֵאֲלִיךְ — שְׁהָרִי בִימִין הוּא אוֹחֵז אֵת הַחֲרֹב. תְּרִימִינִי וְתִדְלָה — מִתּוֹךְ הַגְּלוּת.	
20	יָדִיד נִפְשִׁי — הַמְּשִׁיחַ. בְּפוֹרִים לְעֵלוֹת — לְעֵלוֹת עַל הָאִפְרָיִם, כֶּסֶּ הַמְּלֻכּוֹת. לְצוֹרָה 'פּוֹרִים' — הַשּׁוּוּה: יִלְקוּט שְׂמַעוֹנִי, תּוֹרָה, רִמּוֹ, שִׂיא: וְלֵא יִטְלוּ לוֹ בְּפוֹרִין וְלֵא בְּכֶסֶּא.	
21	בְּרוּמֵי מַעֲלוֹת — כְּמַעֲלוֹת הַרְמוֹת.	
22	קוֹ שְׁשִׁי — סְפִירַת תְּפִאֲרַת, הַמְּסוּמֶלֶת בְּאוֹת וָיֹ שְׁבַשֵּׁם הוּיָה, הַכוֹלֶלֶת שִׁישָׁה קְצוּוֹת. לְסְפִירָה זוֹ מִתְּעֵלָה סְפִירַת מַלְכוּת, הַמְּסוּמֶלֶת אֵת כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל, וְהִיחִסִּים בְּיַנְיָהֵם מִתּוֹאֲרִים בְּסִפְרוֹת הַקְּבֵלָה כִּיחִסִּים בֵּין הַמֶּלֶךְ לַמְּטְרוֹנִיתָא.	
23	צֵר — אוֹיֵב, הַגּוֹיִים.	
24	רַעֲיָה עִם דוֹד — כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל וְהַקְּבֵ"ה, הַמְּטְרוֹנִיתָא וְהַמֶּלֶךְ.	
25	מִמְּזוּרֵי אֲשֹׁדוֹד — הַגּוֹיִים; וְהַשּׁוּוּה: זִכְרִיָּה ט:ו' (וְיֹשֵׁב מִמּוֹ בְּאֲשֹׁדוֹד).	
27-26	וְשָׁב — לְאַרְצוֹ. צְפוֹר שְׁהוּא בּוֹדֵד — יִשְׂרָאֵל בְּגְלוּת, וְהַשּׁוּוּה: תְּהִלִּים קב:ח.	
28	תְּרַגּוּם: מוֹדָה לֵאל יִתְעַלָּה / וּבִיחּוּד שְׁמוֹ דִּי לִי, בְּאַחְרוֹנָה כְּמַלְפָּנִים.	
	אֶהוּבִי — הַקְּבֵ"ה. 29 אֶצְלָךְ — אַחֲזוֹר בְּתוֹכָהּ אוֹ אַעֲלֵה לִירוּשָׁלַיִם.	

30 וְעַל פְּשְׁעֵי אָנִי מוֹדָה רְצָה עַל עֲבֹדְךָ
תְּעוּצוֹצֵי תוֹדִל גְּלִבִּי וּבְעַד אֲלֻצִּיק אֶסְלֵא

וְאֲנֻצֵר הַיָּאת אֲלֻקְרֵבָאן
וַיִּסְלֵי כִּי אֶטְרִי אֶלְתַּעֲבָאן
בְּאֵהֶל אֲלַעֲלֶם וְאֶלְרֵבָאן

35 לֵנָא יִפְחוּן מָא יִגְבִּי אֲלֵאחֲבָאָר אֲלֵאגִּילָא
וּמֵאֵהֶם מִנְבַּע אֲלַעֲדִיבִי שְׂבִיָּה אֲלֵנַחֵל וְאֵחֵלָא:

40 אֲהוּבִי הַחֲמוּד נָתַן עֲלֵי הַדֵּל תִּבְקֶשׁ
וְעַל בֵּיתִי וְהַמִּפְתָּן שְׁלַח יָד עַל מַעֲקֶשׁ
וְנִכְנַס בָּהּ יְהֵא נָתַן וְתַהִיָּה לוֹ לְמוֹקֶשׁ
וְעָלְיוֹ יִגְזֹרָה תִּשְׁבִּי יְהֵא שׁוּטָה וְחוּלָה

וְלִי יָהּ יִתְנֶה כִּיפֵל
וְיִירִים כָּל בְּנֵי שְׁפֵל
וְאוֹרְהָ תִנְצָחָה אוֹפֵל

45 וְזֵאל אֲלֻכְיוֹף וְאֶלְרֵבֵבִי וּמִלֶּךְ אֵלְלָה תוֹלָא
וְחִיָּיא כָּל מִתְנַבִּי וְטֵאֵב מִן צֵאֵם וְצֵלָא:

לְבוּשׁ סִייעַ וְגַם לָחֵם לְמִשְׁתוֹקֶק וְגַם דָּל
אֲלֵהִי עֲבֹדְךָ רַחֵם וְקַבֵּל נַחְדֵּל
וְאֵת כָּל לוֹחְמֵי תִלְחָם וְאֵל נָא יִגְדֵּל
יְמִין הָאֵל הֵלֵא תִצְבִּיא לְשֹׁגֵב דָּל מַחְלָה

36-31 תרגום: תפצה אותי (על סבל הגלות) תסיר את מפלתי, ולאחר הצוקה אנוחם / ואראה את מעמד הקורבן / וינוחם לבי היגע / באנשי החכמה והרבנים / לנו יורו באשר נעלם, החכמים הנעלים / ומימיהם נובעים מתיקות, כדבורים ומתוקים עוד יותר.

37 נתן — העוֹתִי, נביאו של שְׂבִי צִבִי. הדֵּל — עם ישראל.

38 בֵּיתִי וְהַמִּפְתָּן — המקדש, והשווה: יחזקאל מז:א. מעקש — האויב.

39 כֵּה — חוזר אל בֵּיתִי שְׂבִי שְׂבִי, ומצינו שְׂבִי כֵּה כֵּה. נָתַן — רעדה תבוא עליו, מלשון רתן.

40 שוטה — משוגע.

41 לִי — לישראל. כִּי שְׁפֵל — ישראל שבגלות.

45-44 תרגום: ויסורו האימה והבעתה, ומלכות האל תיכון / ויבורך כל מתנבא, וטוב לכל אשר צם והתפלל. על תופעת המתנבאים והנוהגים מנהגי תשובה בקרב חסידֵי שְׂבִי צִבִי בתימן — ראה: טובי, עיונים, עמ' 91, 119.

46 סִייעַ — תן כסיוע, והפנייה אל האל. מִשְׁתוֹקֶק — מי שאין לו.

47 נַחְדֵּל — ישראל שבגלות.

48 יִגְדֵּל — כך מנוקד בכתב-היד, ואולי הוא שיבוש.

49 תִּצְבִּיא — תגייס צבא, תילחם. לְשֹׁגֵב — להציל, לגאול. דֵּל מַחְלָה — ישראל שבגלות המצפה לגאולה.

	הַדָּר צִיּוֹן חֲזַת עֵינַי וְאַלְיָה וַיִּנּוּנִי וְאָז אֲשִׁיר לְצוּר קוּנִי	50
	יִנְבֵּה לְאַלְגִּפּוּלָא לְקַלֵּב אֶלְמַסְתַּדְ'לָא:	
	עֲלֵי מַלְכוּתְךָ לְכִבִּי עֲמָךְ וַיְרוּם הוֹדְךָ יִצְאֲלוֹן אֶלְבָּלָא	55
	נְאֻדְעוּ אֱלֹהֵי יַעֲרֻצְנִי מֵעַז אֶלְאֶסְבָּאֵט יֶרְחַמְנִי יְדִיל מִן פֶּאן יְהַמְלִנִי	60
	אֲנַאל פִּיץ' אֶלְפִּמְאֵלָא בְּצֵל נוּרָא תְהֵלָה:	
	יְדִידֵי יוֹם עֲלוֹת יְרִיכִיו נוּפְלוֹת וַרְגְּלָיו צוֹלְלוֹת וְכִצִּי לְאַלְמַהֲלָא	65
	גִּמְיע סִלְסֵלֶת יַעֲקֹב תְּקִי לֵלֶה מַחְבּוּב וּפִי אֶלְתוּרָאֵת מְנֻסֹב	70
51	אליה — מבשר הגאולה (מלאכי ג:כג). ינוני — המשיח (תהלים עב:ז).	
53	שיר חדש — על-פי ישעיהו מבי. ניבי — פי, דברי.	
54-53	תרגום: יעורר את הנרדמים / יסלק את הדאגה והיגון מלב הכנוע.	
55	שבתי — כך מסורת ההגייה של תיבה זו במסורת תימן.	
56	נבזבז — דורון, מתנה (דניאל ב:ו ושיר השירים רבה ז:יב).	
57	תדלח — תחריד אותו באש על ראשו (תרגום משלי כח:יז).	
58	גאוניהם — בעלי הגאווה שבהם, ראשיהם.	
62-58	תרגום: יבואם אסון / ואקרא לאל שיפצה אותי / עם השבטים (ישראל) ירחם עלי / ישפיל את מי שהיה מפקירני / ואשכח רוע שכר מהומתי, ואשיג את השפע בשלמותו.	
63	נורא תהלה — הקב"ה.	
64	בהר זיתים — על-פי זכריה יד:ד. ידידי — המשיח. יום עלות — ביום שתעלה לירושלים לשחרונה מידי האויב.	
65	בן אמה — הערבים המוסלמים, צאצאי הגר, שפחת שרה. אויל — כינוי למוסלמים, על-פי הכינוי המקובל בימיה הביניים למוחמד: משוגע. פקע — נשכר, נתמוטט. יריכיו נופלות — במדבר ה:כא.	
67	רעיה — כנסת ישראל.	
70-67	תרגום: וייחדי למאיר (הקב"ה) / כל זרע יעקב / ירא האל, אהוב / ועם התורה קשור.	

ובשדה אהבה רגבי	לכלאים אפלא
ועלה משאול קטבי	בתפארת מסולא:
זרזים סנדרי לידע	הלכות רוחות
וידון כל בני דרדע	בסוד המפתחות
וקרן כוזבים נגדע	ועיני זורחות
75 ואשלוך על ידי יהבי	אשר אויבי מכלה
	והוא חשקי נכל חפצי
	ועוז חיי בתוך ארצי
	אשר הזריח לכן פרצי
80 גשי נפשי והתרבי	קני חכמה לנחלה
והאריכי במרחבי	לראשי עב יטלא:
יקול אלעבד אנא אלחלאם	בפכרי פי אלליאלי
לעארף סבעת אלאלאם	אריד מטלב סואלי
ואסמי סין אלף לאם	ומים פי אלנצ'ים סאלי
85 נלד יוסף פקד אגבי	למטלבהו בטהלא
	אקו צירי נאלי
	בחסדו ימחלה מעלי
	ועליו מחמל חדלי
יטיב עישי ושרבי	בסמח אלמסצ'ילא
90 מחול צירי ואבי	לעבדן צאם וצלא:

- 71 רגבי — חרשי. לכלאים אפלא — אוציא, אסיר את הצמחים הזרים. והכול משל ליחסי הקב"ה, ישראל והגויים.
- 72 ועלה וכר' — הקב"ה, שהיה מעניש אותי בגלות, יצא ממנה ואינו מענישני יותר — ועל-פי הושע יג:יד. תפארת — מכונן לכנסת ישראל, על-פי תורת הספירות בקבלה.
- 73 סנדרי — סנהדרין. רוחות — ברורות, מחוורות היטב.
- 74 בני דרדע — כינוי לישראל בעת הגאולה, שיהיו כולם חכמים בתורה (מלכים א ה:יא). בסוד המפתחות — יגלו להם המפתחות לסודות התורה, והוא על-פי תפישת הקבלה. וקרן [...] נגדע — תהלים עה:יא. כוזבים — מאמיני דת הכוזב.
- 76 ידיד — הקב"ה.
- 79 בן פרץ — המשיח מצאצאי פרץ בן יהודה (רות ד:יח).
- 81 והאריכי במרחבי — הרחיבי את מקומך, על-פי ישעיהו נד:ב. יטלא — יצל (נחמיה ג:טו), וכולם לשונות של גאולה.
- 85-82 תרגום: יאמר העבד (המשורר) אני ההוגה, במחשבי כלילות / לידע את שבעת האקלימים, אכונן בקשת שאלתי / ושמי סין אלף לאם, ומים (סאלם) בשיר מתנחם / בן יוסף אשר העלים, בקשתו בנחת.
- 89 תרגום: ייטיב לחמי ומשקי, במחילה למי שמבקש לחסות בצל.
- 90 תרגום: לעבד אשר צם והתפלל.

ב. שיר על גזרת העטרות לר' סעדיה בן שלמה הלוי ד'מרמרי

העתקה קדומה של השיר, אפשר בידו של המשורר, מצויה בדף בודד, שהגיע לאחרונה לרשותי. אמנם העתקה אחרת מצויה בדיוואן 'מנחת שלום', שהעתיק ר' יחיא עראקי וכבר נרשם בידי¹⁹, אלא שחסרון יב הבתים בסופו מנע ממני ייחוס השיר למחברו ולעניינו. אף על פי כן, כבר בהעתקה לקויה זו מצוי רמז לגזרת העטרות, בבית 13: ולא אשים עלי ראשי עטרה.²⁰ על כל פנים, עם גילוי ההעתקה השלמה, התברר עניינו של השיר במלואו, וזהות מחברו. הרמז הברור מצוי בבית 25: דלה מבור מעוכבים וחונים / מיסורים בעיר ושמה שחורה. 'עיר ושמה שחורה' אינה אלא העיר סודה שבצפון תימן, שבה ישב האמאם אלמותוכל אסמאעיל בזמן גזרת העטרות, ואליה הובאו ראשי היהודים כתימן, ובה הם נכלאו.²¹ פרט זה יש בו כדי ללמדנו, כי השיר נכתב בעצם המאורעות, כשעדיין היו ראשי היהודים אסורים בכלא בסודה, דהיינו בשנת 1667.²²

המחבר חתם את שמו ושם אביו בראשי הבתים 23-33, לאחר חתימת א"ב: 'סעדיה בן שלמה', והשלימה בחתימת כינויו בראשית התיבות בבית האחרון: 'לוי ד'מרמרי'. משורר זה ידוע לנו משני שירים אחרים לפחות,²³ אלא שעד עתה לא נודע זמנו. קרוב לוודאי, כי אחיו הוא המשורר דוד בן שלמה ד'מרמרי, שעד עתה היה ידוע שיר אחד בלבד שלו,²⁴ ולאחרונה נתגלו עוד כמה וכמה שירים משלו בכתב-היד האמור, שממנו מתפרסם בזה שירו של שבזי על שבתי צבי.²⁵ אף יש להניח, שהיה בן צפון תימן; על כל פנים, ד'מרמר היא מבצר עתיק, במרחק 18 ק"מ צפונית מערבית לצנעא, והוא מתנשא על הר שגובהו 2,547 מ'.²⁶

השיר כתוב עברית כולו, כמבנה של קצידה ערבית, אך בחריזה לא שגרתית גם בסופי הדלתות. המשקל הוא השכיח ביותר: המרובה. מובן שאת נוסח הפנים קבעתי על-פי הדף שברשותי, שהוא יותר קדום ושלם. הכתיב המקורי נשמר. הוספתי ניקוד ופירוש קצר, הנחץ להבנת השיר.

19 כ"י מכון בן-צבי 1238. ראה: טובי, כתבי היד, סימן 346, עמ' 257.

20 למוטיב זה בשירת תימן ראה: טובי, עיונים, עמ' 125-141.

21 ראה: טובי, עיונים, עמ' 107, 121; סדן, עמ' 113, 123. ברור ש'סודא' במשמעות 'שחורה' נכתבת בערבית בשינוי קטן מהמלה 'סודה' כשם העיר, אלא שלדבר אין חשיבות במליצה ספרותית או במדרש שמות.

22 לכרונולוגיה המדויקת של המאורעות — ראה: סדן, עמ' 132-133.

23 ראה: טובי, כתבי היד, עמ' 392: סעדיה בן שלמה ד'מרמרי.

24 ראה: טובי, כתבי היד, עמ' 389: דוד בן שלמה ד'מרמרי.

25 אף שירים אלה עומדים לראות אור בקרוב במקום אחר.

26 ראה: מקחפי, עמ' 168.

נוסח השיר

ואודה לו ברוב כבוד ומורא:	אֶהְלֵל לְאֹדוֹנֵי הָאֲדוֹנִים
ואוחילה לאל עליון ונורא:	בְּכָל יוֹם אֶקְרָאָה שׁוֹכֵן מְכוֹנִים
ולו יאות שבח הלל וזמרה:	גָּדוֹל דְּעָה וְחוֹפֵשׁ כָּל צְפוּנִים
ועת צער ועת צוקה וצרה:	דְּרַשְׁתִּיו עַת מְצוּקַת הַזְּמַנִּים
שתי ידי ונפש לב ומרה:	הַרְיַמּוֹתַי לְרוֹכֵב עַל עֲנָנִים
וצעקתי כמו אשה מצרה:	וְקָרָאתִי בְּכָל כַּחַ וְאוֹנִים
ימי חרון זמי זעם ועברה:	זְמַנֵּי רַע וְכָל יְמֵי יְגוֹנִים
וקרב זה לעומת זה וקרא:	חֲטָאֵי גְבָרוּ עִם רוֹב זְדוּנִים
וקדר עם גבל ובני קטורה:	טְרַפּוּנֵי פְּלִשְׁתִּים עִם יוֹנִים
והייתי בעיניהם לנרא:	יְכוּזֵי גְדוּלִים עִם קְטָנִים
ונשארתי בלי נוצה ואברה:	כְּנָפֵי מְרִטוֹ כְּכַנְף יַעֲנִים
וכל שקץ בלי פרסה וגרה:	לְכָלֵב וַחֲמור אוֹתֵי מְכַנִּים
ולא אשים עלי ראשי עטרה:	מִנְעוּנֵי לְבוֹשׁ בְּגָדֵי לְבָנִים
ומלערודף שבח אל, פי סגורה:	נְגִינּוֹתַי אֲזִי הִפְכוּ לְקִינִים
והקיפו כמו עיר הנצורה:	סְבֻבוֹנֵי וְסֻבּוּנֵי שְׂאוּנִים
ומבין הבתרים היא גזורה:	עֹבְדִים מְשָׁלוּ עַל הָאֲדוֹנִים

פירוש השיר

1	מכונים — השמים (דברי הימים ב ו:ל).
3	חופש וכו' — הקב"ה (על-פי משלי כ:כו).
4	עת — בעת. צוקה וצרה — בכתב-היד: צרה וצוקה.
5	רוכב על עננים — הקב"ה (ישעיהו יט:א).
6	אשה מצרה — ירמיהו מח:נא.
8	וקרב וכו' — על פי שמות יד:כ וישעיהו ו:ג.
9	פלשתים וכו' — כינויים כלליים לגויים, ואולי פלשתים ויוֹנִים מכוונים לנוצרים, ואילו קדר ובני קטורה — למוסלמים, שכן על-פי המדרש, קטורה היא הגר, אם ישמעאל אבי הערבים, וקדר — מכני ישמעאל (בראשית כה:יג). גבל — כינוי כללי לגויים (על-פי תהלים פג:ח).
11	ככנף יענים — כנפי היענים מרוטות ואינן יכולות לעוף. אברה — כנף.
12	לכלב וחמור וכו' — חרפות שהיו מקובלות בפי מוסלמי תימן ליהודים, וכל שקץ וכו' — הייתי בעיניהם כחיה טמאה שאין לה סימני הטהרה, פרסה שסועה והעלאת גרה (ויקרא יא:כה).
11	בגדי לבנים — בתימן נאסר על היהודים ללבוש בגדים לבנים, אף שהדבר לא נכלל בחוקי האפליה (גיאר) הכתובים, ולא כאן המקום להאריך. ולא אשים [...] עטרה — רומז לגזרת העטרות.
14	פה סגורה — בלשון נקבה, כמצוי לעתים בלשון הרבנית.
15	סבבוני וסבוני — תהלים קיח:יא. שאונים — קולות האויבים. והקיפו — אותי.
16	עבדים — הערבים צאצאי הגר. אדונים — ישראל. היא — ברית בין הבתרים, הבטחת ה' לאברהם שיגאל את בניו (בראשית טו).

אָדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר לָךְ הַגְּבוּרָה:
 נְאִין דּוֹרֵשׁ וְאִין הוֹגֵה בְּתוֹרָה:
 בְּתוֹךְ כָּל מְאָסֵר וְגַלְמֵ אַסּוּרָה:
 וְשֵׂא עֶזְרָתְךָ וּפְשַׁע וְעֵבְרִיָּה:
 וּנְפֹשׁם בְּעִבּוֹדְךָ קְשׁוּרָה:
 אֵלֵי קָנָם לְתוֹךְ בֵּית הַבְּחִירָה:
 לְפָנֶיךָ וּמְרֻבָּה בְּעַתִּירָה:
 עֲלֵי לְחַיִּי, וְהוֹצִיאֵנִי לְאוּרָה:
 מִיּוֹסְרִים בְּעִיר וּשְׂמָה שְׁחוּרָה:
 עֲלֵיהֶם מְשַׁלָּה מְלָכוֹת וְגִבּוֹרָה:
 וּמְלֵא רַחֲמִים תַּתִּיר צְרוּרָה:
 בְּסוּד חֶסֶד לְאַבְרָהָם מְסוּרָה:
 תַּקְיִמָּה וְנִשְׁמַע קוֹל בְּשׁוּרָה:
 עֲנִיָּה סוֹעֵרָה רְנִי עֲקָרָה:
 מְקוֹם שְׁעִיר מְקוֹם כְּבֶשׂ וּפְרָה:
 וּבֶן אֶהְרֵן יִהְיֶה מְקַטֵּיר קְטוּרָה:
 כְּשִׁלְהֵי שִׁיר כְּגָרְסִין בְּגַמְרָה:
 רוֹכֵב מְעֵלָה רָמָה יִקְרָה:

פְּדָה בָּנִים עֲלֵי תוֹלַע אֲמוּנִים
 צְעִירִים עִם זְקֵנִים הֵם מְעוּנִים
 קִהְתִּים יִשְׂרָאֵלִים אֶהְרוּנִים
 רָאָה עֲנָנִים וְשׁוּבָה מִחֲרוּנִים
 שְׁמַע שְׁוֹעֵם אֲשֶׁר לָךְ הֵם מִתְנִים
 תְּשׁוּבָב אֶת כָּלֵל עֲמֹךְ כִּיּוּנִים
 סָעַד יְהוָה בֶּן מְדַבֵּר תַּחְנוּנִים
 עֲנָה כּוֹאֵב דְּמָעוֹ כְּעֲנָנִים
 דְּלָה מְכוּר מְעוֹכְבִּים וְחוּנִים
 יִשִּׁישִׁים עִם חֲכָמִים גַּם נְבוּנִים
 הֲלוֹא אַתָּה אָבִי אָבוֹת וּבָנִים
 כְּמִדַּת טוֹבְךָ תִּכְפֶּה לְדִינִים
 נְבוֹאָת כָּל נְבִיאִים אַחֲרוּנִים
 שְׁלוֹמוֹת נִשְׁמָעָה עִם רוֹב שְׁשׁוּנִים
 לָךְ נִקְרָא מְקוֹם תּוֹרִים יוּנִים
 מְהֵרָה נַחֲזֵה שָׁרִים וְנוֹגְנִים
 הֲלֹא זֶה הוּא שְׁמִי קֵל הַקְּטָנִים
 לְדוֹר נְדוּר יְהוּלָל דָּר מְעוּנִים

- 17 בנים — ישראל. האמונים עלי תולע — ישראל (איכה ד:ה).
 19 קהתים — הלויים.
 22 תשובכ — תשיב. כיונים אלי קנם — על פי ישעיהו ס:ח. בית הבחירה — המקדש בירושלים.
 23 סעד יה — רמז לשם המחבר.
 24 כעננים — מרובות כעננים.
 25 דלה מכור — שחרר מן הכלא. עיר ושמה שחורה — סודה, וראה במבוא.
 27 תתיר צרורה — תמחל את העוון (כפיוט 'אנא בכח').
 28 במדת טובך — במדת החסד ולא במדת הדין. תכפה — תדכא, תבטל. בסוד וכו' — על-פי הקבלה, ספירת חסד מסומלת באברהם אבינו — ראה תשבי, א, עמ' קצו.
 30 עניה וכו' — ישראל (ישעיהו נד:א יא).
 31 מקום וכו' — במקום הקורכנות.
 32 שרים ונוגנים — הלויים במקדש. בן אהרן — הכהן הגדול. בשלהי שיר — המשורר חתם שמו בראשי הבתים האחרונים בשיר.
 34 כגרסין בגמרא — שאומרים אותו בנעימה כגירסת הגמרא (ראה: קוהוט, כ, עמ' שע-שעא).
 דר מעונים וכו' — הקב"ה. רוכב — המשקל לקוי, חסרה התנועה הקצרה, ברוחק חתימת השם (ראה במבוא).

שינויי נוסח על-פי דיוואן מנחת שלום

2	מכונים — מעונים.
3	צפונים — חדרים.
8	חטאי — חטאים. רוב זדונים — עונים.
9	גבל — גבול.
15	הקיפו — ונשארתי.
16	על — את.
17	לך הגבורה — לו הגדולה.
18	עם — גם. הם — ליתא.
19	ישראלים אהרונים — לויים ישראלים.
20	ענים — עונים.
21	שועם — שועי. לך הם מתנים — הציל אמונים. ונפשם בעבודתך קשורה — והוציאם מבין המדורה.
21	נוסח הטור כולו שונה: תבקש שה אשר היא מזמנים / ותגאלם ברחמיך מהרה.
34-23	ליתא.

הפניות ביבליוגרפיות

טובי, כתיב-היד	י טובי, כתיב-היד התימניים במכון כן-צבי, ירושלים תשמ"ב.
טובי, עיונים מקחפי	—, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו. אברהם אחמד אלמקחפי, מעגים אלמדן ואלקבאיל אלימניה, צנעא 1985 (ערבית).
סדן	י סדן, 'הכרוניקה של אבן נאצר, טקסט חדש על תנועות משיחיות יהודיות בתימן במחצית השנייה של המאה הי"ז — רקע ותרגום', פעמים, 43 (תש"ן), עמ' 111-135.
סרי-טובי	ש' סרי וי טובי, שירים חדשים לרבי שלום שבזי, מהדורה מצולמת של שני כתיבי-המשורר כולל מבוא ומפתחות, ירושלים תשל"ו.
צמח	דוד צמח, 'למקורותיו הצורניים של שיר-האזור התימני', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 239-260.
קוהוט	ח"י קוהוט, ערוך השלם, וינה תרפ"ו.
רצהבי	י רצהבי, ר' שלם שבזי ומשיחיות שבתי צבי, מולד, 42 [252] (חורף 1985/6), עמ' 164-172.
שלום, גיא חזיון	ג' שלום, 'גיא חזיון — אפוקאליפסה שבתאית מתימן', קובץ על יד, יד (תש"ו), עמ' קג-קמב.
שלום, שבתי תשבי	—, —, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, 2 כרכים, תל אביב תשכ"ז. י תשבי, משנת הזוהר, 2 כרכים, ירושלים תשי"ז-תשכ"א.